

ОПАЗВАНЕ НА АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО НА БЪЛГАРИЯ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА ХХ ВЕК

АВТОРЕФЕРАТ

автор
арх. Емилия Кълева

ОПАЗВАНЕ НА АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО НА БЪЛГАРИЯ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

АВТОРЕФЕРАТ

ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД

за присъждане на образователна и научна степен „доктор“

автор

арх. Емилия Кълева

научен ръководител

доц. г-р арх. Йорданка Кангулкова

ДОКТОРСКА ПРОГРАМА

„Опазване, реставрация и адаптация
на паметниците на архитектурата“

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ

5.7. Архитектура, строителство и геодезия

Университет по архитектура, строителство и геодезия

Архитектурен факултет

Катедра “История и теория на архитектурата”

СОФИЯ

2017

Докторантът е зачислен в редовна докторантура към катедра „История и теория на архитектурата“ при УАСГ със заповед на Ректора 210/12.03.2010.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за откриване на процедура за защита на разширен катедрен съвет на катедра „История и теория на архитектурата“ на 22.11.2016 (Протокол № 2).

Защитата на дисертационният труд ще се състои на 20.03.2017 г. от 16:00 часа в зала 316 (корпус А) на УАСГ.

Материалите по защитата са на разположение на интересующите се в канцеларията на катедра „История и теория на архитектурата“, каб. 721, корпус А, УАСГ, бул. „Христо Смирненски“ №1, София.

ПРЕДИ ВЪВЕДЕНИЕТО

Този труд е част от съвместен проект, стартиращ с обединяването на две дисертационни изследвания в катедра “История и теория на архитектурата” в УАСГ.

Едното е с автор арх. Анета Василева и тема “Българската архитектура през Втората половина на XX век. Външни влияния и развитие на идентичността”, а другото е с автор арх. Емилия Кълева и тема “Опазване на архитектурното наследство на България от Втората половина на XX век”.

Определените граници на изследвания период и в двете разработки следва да се възприемат като обозначаващи само времето на социализма в България, а именно годините между 1944 и 1989 като преобладаващата културно-историческа и идеологическа парадигма във Втората половина на XX век.

01. ИСТОРИЯ

Двете изследвания стартират като самостоятелни и независими дисертации. В хода на работата общият обект, а именно архитектурата на НРБ, събира двамата автори, които осъзнават, всеки от позицията на своите цели, че двете изследвания могат да формират общо цяло, запазвайки своята индивидуалност, независимост и приносни качества. Така се стига до решението за успоредна работа върху цялостно проучване в две части с отделни автори, фокусирани върху един и същ обект на изследване.

02. СТРУКТУРА

Това са две дисертации, които се допълват взаимно. Могат да се четат и отделно, като независими докторантски изследвания. Но постигат максималния си принос, когато се четат и осмислят заедно. Авторите им вярват, че именно с наслагването допринасят за пълноценното разбиране на периода от съвременна гледна точка.

03. ПОДХОД

Приет е общ подход в анализите - съпоставяне на международен и български контекст с цел изясняване на местната проблематика. Предвид че са пръв експериментален опит за подобно комплексно изследване на този период, и двете работи се опитват да съставят общата картина, всяко според своите научни цели. От друга страна, авторите се стремят към максимална обзорност, но без претенциите за пълна изчерпателност.

Анета Василева използва контекстуален подход, базиран на стилистичен, политологичен, идеологически, социологичен и културологичен анализ на развитието на България през периода на социализма, за да състави общ поглед върху нейната архитектура. Тя съпоставя българската архитектура на глобалните процеси, които протичат от двете страни на Желязната завеса, анализира външните влияния и в резултат доказва времевата адекватност и идентифицира проявите на идентичността, които като такива носят специфичната ценност на социалистическата архитектура у нас.

Емилия Кълева изхожда от съвременна гледна точка, отнасяща се към тази архитектура като към културно наследство и я разглежда през призмата на опазването. За целта тя има предвид изследването на Анета Василева, анализира актуалните рискове и предлага подход за опазването на това архитектурно наследство, попаднало в специфичната ситуация, в която прогресиращите условия на риск значително предхождат общественото признание и защита на това наследство.

04. ОБЩ ПРИНОС. ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ

Прави се опит за умишлено свързване на аналитично, теоретико-историческо изследване с такова в сферата на опазването с обща цел опознаването, разбирането и защитата на този архитектурен слой у нас. Предлага се нов комплексен метод за работа в дисертационните трудове, в унисон със съвременната мрежовост при научните изследвания, която изключва изолацията. Този метод за работа вече е тестван от авторите си и показва положителни резултати в разработването на съвместни статии и съвместни участия в научни конференции у нас и в чужбина.

Авторите възприемат изследванията си като начало на бъдеща съвместна академична дейност по общата тема и като модел на свързаност с перспективи за развитие в сферата на образованието, при подготовка на дисертационни трудове, както и при следващи ниша на научни разработки.

СЪДЪРЖАНИЕ:

ВЪВЕДЕНИЕ	
ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ТРУДА	6
Обект	6
Предмет	6
Актуалност	6
Цел и задачи	7
Обхват	8
Методология	9
Структура и обем	9

ГЛАВА 1	
КОНТЕКСТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	12
1.1. Исторически контекст	12
1.2. Архитектурен контекст	13
1.3. Социален контекст	14
1.3.1. Международни инициативи	14
1.3.2. Български инициативи	15

ГЛАВА 2	
БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРА ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА ХХ ВЕК КАТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО	17
2.1. Еволюцията на съзнанието за ценност на културното наследство	17
2.2. Ролята на историческата дистанция	17
2.3. Ценностни белези на българската архитектура от втората половина на ХХ век	18

ГЛАВА 3	
АКТУАЛНО СЪСТОЯНИЕ НА АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА ХХ ВЕК В БЪЛГАРИЯ	21
3.1. Обща картина	21
3.2. Въздействащи фактори	21
3.3. Проблемна ситуация	24

ГЛАВА 4	
НАСОКИ ЗА ОПАЗВАНЕ НА АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА НА ХХ ВЕК В БЪЛГАРИЯ	25
4.1. Основни понятия в опазването	25
4.2. Насоки за усъвършенстване на националната система за опазване ..	26
4.2.1. Актуално състояние - правна регулация, управление на риска	26
4.2.2. Насоки за юридическа защита	27
4.2.3. Насоки за управление на риска	29
4.2.4. Насоки за социализация	29
4.3. Алтернативни модели за (провокиране на) опазване	30

4.3.1. Десакрализация	30
4.3.2. Консервация и експониране на разрухата	30
4.3.3. Включване в система от по-високо ниво	30

ЗАКЛЮЧЕНИЕ	31
Обобщени изводи	31
Приноси	32
Перспективи за развитие	33

ПУБЛИКАЦИИ НА АВТОРА ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	34
--	-----------

УЧАСТИЯ НА АВТОРА В НАУЧНИ КОНФЕРЕНЦИИ СВЪРЗАНИ С ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	35
--	-----------

ПРИЛОЖЕНИЯ:

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

ИЛЮСТРАТИВНИ ПРИМЕРИ

П1.1. Чуждестранни примери

Полша
Словения
Германия
Белгия
Великобритания
Бивши съветски републики

П1.2. Български примери

Димитровград
Архитектурен комплекс „Ларго“ в София
Черноморските курорти
Паметник „1300 години България“ пред НДК в София
Дом-паметник на БКП на връх „Бузлуджа“

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

ПРИЛОЖНИ ПРОДУКТИ, СВЪРЗАНИ С ТРУДА

П2.1. Приноси на дисертанта по проект АТРИУМ - Архитектура на тоталитарните режими от ХХ век в градското управление
Приноси като ръководител на проекта
Приноси като автор в проекта

П2.2. Номинации за монумент „1300 години България“ пред НДК в София като обект в риск

Номинация Heritage Alert към ISC20СН
Номинация World Monuments Watch към World Monuments Fund

ВЪВЕДЕНИЕ

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ТРУДА

ОБЕКТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Обект на това изследване е архитектурното наследство от социалистическия период в България (1944 -1989 г), което е част от културното наследство на страната (вж Обхват на изследването). Названието на периода е все още проблематично, заради изобилието от понятия, често свързани с идеологически клишета, които биха задали едностранчиво възприемане на темата. Затова в заглавието е оставена по-общата и “спокойна” времева рамка, в която е разположено изследването.

ПРЕДМЕТ

Предмет на изследването е опазването на архитектурното наследство от социалистическия период в България и по-конкретно онези дейности, оценени като най-ефективни и допринасящи за съхраняването на това наследство (вж Обхват на изследването). Предметът на труда произлиза от водещия аргумент на основополагащия международен документ в сферата на опазването - Венецианската харта, а именно - запазването на културното наследство и предаването му на бъдещите поколения.

АКТУАЛНОСТ

Актуалността на изследването се определя от няколко фактора:

1. С приемането на Закона за културното наследство през 2009 г. следвоенният период бе включен в обхвата на културното наследство в България (чл.46 от ЗКН).. Така официално този исторически пласт у нас се превърна в обект на опазване, без да е натрупан обществен опит в защитата на това наследство. Затова се налага обществената активност да бъде провокирана и стимулирана от теоретични изследвания.
2. Архитектурното наследство от периода на социализма в България притежава ценностни качества. Това е един от изводите в анализа на Анета Василева. На същото мнение са и автори като Явор Банков, Константин Бояджиев, Добринка Желева-Мартинс, Елена Иванова, Лило Попов, Любинка Стоилова, Ирина Файтонджиева и други, посветили свои трудове на постиженията и ценностите в българската архитектура и градоустройство от ХХ век.
3. Като цяло архитектурното наследство от ХХ век предизвиква все по-нарастващ световен интерес. Налице са и определени международни

инициативи, свързани с него. Например още през 1991 г. Съвета на Европа издава специални Насоки за опазване на архитектурното наследство на ХХ век, в които препоръчва на европейските правителства да „разработят стратегии за идентифициране, опазване, възстановяване и популяризиране на архитектурата на ХХ век“. През последните двадесет и пет години именно този архитектурен пласт е сред приоритетите на световни експертни организации като ДОКОМОМО и ИКОМОС.

4. България изостава от тези световни процеси. У нас архитектурното наследство от ХХ век и особено това от втората му половина е сравнително “младо”, близко до нас наследство, лишено от обективна преценка и мерки за опазване. Динамиката на процесите във всички сфера на живота на границата ХХ-ХХІ век изключително бързо постави това наследство в голям риск - преди то да бъде осъзнато като значимо. В тази критична ситуация ускорено губим значими ценности и ще продължим да губим, ако не бъдат предприети действия. Затова се налага да се формулира подход за опазването на тези следи.

ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ

Настоящият труд си поставя две главни цели:

1. да дефинира разглежданото наследство като стойностно културно наследство, което заслужава и трябва да се опазва;
2. да предложи подход за неговото опазване в светлината на съвременните представи за културното наследство и международните теории и практики за защита.
3. По този начин изследването цели също преодоляване на предразсъдька, с който се подхожда към това наследство у нас, за да може то спокойно да заеме своето място като отделен пласт в богатата ни културна история. Такава е и общата цел, поставена в съвместната работа с арх. Анета Василева.

Постигането на главните цели се реализира чрез поредица от задачи:

- Проучване и анализ на досегашния международен и български опит в опазването на архитектурното наследство от ХХ век
- Открояване на културно-историческия потенциал на архитектурното наследство от социалистическия период в България чрез дефиниране на неговите същностни специфики и ценностни характеристики
- Анализ и систематизиране на рисковите фактори за архитектурата от периода
- Формулиране на предложение за специфичен подход при защитата на този архитектурен пласт, който да преодолее статуквото
- Съвместяване на този подход с националната система за опазване

- Приложение на подхода в алтернативни модели за (провокиране на) опазване

Самият труд по същество представлява един първоначален опит за разсъждаване по темата за опазване на архитектурното наследство от периода на социализма, който съзнателно определя себе си като експеримент, подлежащ на преосмисляне, разширяване и задълбочаване при следващи проучвания. Основното в този експеримент е да се погледне на тази архитектура през призмата на опазването с неговите анализи, методи и инструменти. Съзнателно е търсено съставянето на обща изходна картина, която да набележи необходимостите към днешна дата и да предложи общовалидни варианти за решения.

ОБХВАТ

Цялостното изчерпване на темата за опазването на архитектурния пласт от периода на социализма в България надхвърля рамките на един дисертационен труд и това предопредели необходимостта от въвеждане на някои ограничители в обхвата на настоящото изследване.

Обхват на обекта на изследването

Настоящият труд ще се ограничи с онази част от недвижимото културно наследство, която е продукт на архитектурно творчество (вж 4.1. Основни понятия в опазването), но не независимо от урбанистичното и архитектурно-монументалното творчество през разглеждания период, а именно в техния устройствен и семантичен контекст. Между трите вида творчество не може да бъде очертана категорична граница – съществуват иманентно установени връзки, обусловени от самото естество на архитектурното творчество.

В България разглежданият период е обективно отражение на динамичните процеси на развитие през XX век в целия свят. Един от резултатите от това развитие е изграденото неизброимо множество от различни по вид и обхват архитектурни обекти, които днес преобладават в средата, която обитаваме. В този смисъл обектът на това изследване би бил безбрежен, ако трябва да се изчерпят всички типологии и аспекти. Затова умишлено не се задълбава в отделните типологии, които по своя собствен обхват биха изпълнили целите на отделни, самостоятелни разработки. Не е включено и наследството от дейността по архитектурната консервация и реставрация от периода, което също представлява обект на отделно задълбочено изследване. Направен е опит обаче за анализи и изводи, които да важат за всички области на архитектурното наследство от периода.

Обхват на предмета на изследването

Опазването на архитектурното наследство представлява широко понятие (вж 4.1. Основни понятия в опазването). Най-общо то е система от дейности като издирване, изучаване, документиране, юридическа и устройствена защита, консервация, реставрация, адаптация и др. Една от целите на това проучване

е да идентифицира и обхване онези дейности, които имат най-ефективно и спешно въздействие върху съдбата на едно критично застрашено културно наследство, каквото е разглежданото тук.

МЕТОДОЛОГИЯ

Този труд съзнателно търси схоген методически подход с труда на Анета Василева, състоящ се в системен сравнителен анализ на български и чужд опит. Освен общата крайна цел, описана в Преди въведението, двете изследвания ползват и допълнителни общи постановки като споделено отношение към наследството от периода, стремеж към обективност, избягване на крайности в оценките, отчитане на контекста. На практика двете свързани дисертации имат общ обект – българската архитектура от периода на социализма, като всеки труд я разглежда под различен ъгъл. Анета Василева анализира развитието и проявите на идентичност в архитектурата на социалистическа България, а Емилия Кълева търси начини за опазването на тази архитектура като културно наследство, ползвайки анализите и изводите от предхождащия по смисъл и цели труд на Василева. Основни характеристики на свързания метод на работа са споделените възгледи и активната комуникация между авторите.

За постигане на основната изследователска цел и решаването на поставените конкретни задачи в този труд е използван системен подход, който последователно наслажда изводите от досегашния международен и български опит, действащата международна и българска нормативна база с отношение към разглежданата тематика, актуалната проблематика и потенциалните решения. По този начин, в сравнителен план с по-широкия контекст, се изясняват конкретните условия и възможности за опазване на архитектурния пласт от социализма в България. Потърсени са връзки и с периферни за архитектурата и културното наследство области като урбанизъм, история, културология, информационни технологии, туризъм.

СТРУКТУРА И ОБЕМ

Трудът се състои от същинско теоретично изследване и приложения. Същинското изследване е в обем от общо 173 страници (183 стандартни страници) с 53 фигури (схеми и фотографии), разделено на въведение, четири глави, заключение и библиография както следва:

ВЪВЕДЕНИЕ, очертаващо общите характеристики на труда.

ГЛАВА 1. КОНТЕКСТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО, в която се проследява накратко историческия контекст на изследването и международните и български инициативи по темата на труда

ГЛАВА 2. БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРА ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК КАТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО. Проследява се еволюцията на общественото съзнание за ценността на културното наследство в исторически план, както и ролята на историческата дистанция в този процес. Доказва се, че имаме

пълно право и основание да разглеждаме архитектурното наследство от периода като културно наследство, следователно и като обект на опазване. Формулирани са и ценностни белези на това наследство.

ГЛАВА 3. АКТУАЛНО СЪСТОЯНИЕ НА АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА ХХ ВЕК В БЪЛГАРИЯ. Главата започва с обща картина на пораженията върху разглежданото наследство. Следва систематизация на въздействащите фактори - причина за пораженията. В заключителната част на главата е изведена формулировка на проблемната ситуация.

ГЛАВА 4. НАСОКИ ЗА ОПАЗВАНЕ НА АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА ХХ ВЕК В БЪЛГАРИЯ, където е формулиран принципен подход за опазването на архитектурното наследство от периода на социализма в България и е предложено приложението на подхода както в националната система за опазване на културното наследство, така и в алтернативни модели за опазване извън тази система. Направени са насоки за селекция на обекти от периода с цел юридическа защита, предложена е и нова форма на такава защита. Формулирани са и алтернативни модели за (провокиране на) опазване, които целят да подпомогнат механизмите на националната система и чрез успоредното действие на нормата и алтернативата да се стигне до промяна на статуквото.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ - ОБОБЩЕНИ ИЗВОДИ. ПРИНОСИ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ, което резюмира направените изводи, представя теоретичните и практически приноси и очертава възможните направления за развитие на темата.

ПРИЛОЖЕНИЯТА към основния текст са с общ обем от 183 страници (149 стандартни страници) с 51 фигури, разделени на:

ПРИЛОЖЕНИЕ 1. ИЛЮСТРАТИВНИ ПРИМЕРИ

П1.1. Чуждестранни примери на защитени обекти от втората половина на ХХ век, допълващи международния контекст и опит, описан в Глава 1 на основния текст.

П1.2. Български примери, илюстриращи възможностите за практическо приложение на насоките, формулирани в Глава 4 на основния текст.

ПРИЛОЖЕНИЕ 2. ПРИЛОЖНИ ПРОДУКТИ, СВЪРЗАНИ С ТРУДА

П2.1. Приноси на дисертанта по проект АТРИУМ - Архитектура на тоталитарните режими от ХХ век в градското управление. Включва описание на приносите на автора в качеството му на ръководител на проекта и три негови авторски разработки, част от научно-приложните продукти по проекта - два аналитични фиша (досиета) за български обекти, включени в АТРИУМ, както и частите „Преговор“ и „Изводи и насоки“ в Транснационално проучване АТРИУМ.

П2.2. Номинации за монумент „1300 години България“ пред НДК в София като обект в риск. Представяват авторски инициативи и разработки по две специализирани международни програми за застрашено културно наследство: Heritage Alert към Международния научен комитет на ИКОМОС за наследството на ХХ век (ISC20С) и World Monument Watch на Фонда за световно наследство. Номинациите са изработени във връзка с взетото решение на Столичен общински съвет за демонтаж на монумента.

ПУБЛИКАЦИИ НА АВТОРА ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

УЧАСТИЯ НА АВТОРА В НАУЧНИ КОНФЕРЕНЦИИ СВЪРЗАНИ С ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

БИБЛИОГРАФИЯ – 153 източника на латиница и кирилица, погредени по азбучен ред на имената на авторите, и цитирани според Чикагския реферативен стил.

КОНТЕКСТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Ако приемем международната теория и практика на опазването на културното наследство като един непрекъснат процес, то в последните десетилетия сме свидетели на активна дискусия за това как в него да се включи архитектурата на XX век. Разнородните специфики на архитектурата от това столетие - от революционния исторически контекст на епохата, отразен в революционните нагласи както на модернизма така и на социалистическия реализъм, през активната роля на архитектурата в социалните реформи на епохата, новите типологии, конструктивните иновации, новите материали и т.н. - поставят въпроса необходим ли е различен философски и методически подход при опазването на това наследство спрямо следите от предходните епохи. Приложим ли е установеният досега ценностен подход или е необходим нов вид консенсус за определяне на значимостта на наследството от този век? Как да възприемаме социалистическия реализъм - като контра или алтернатива на модернизма? Нуждае ли се всяко едно от тях от отделна философия за своето опазване или напротив? Като противовес на множеството въпроси обаче е единодушието за общата застрашеност на архитектурния слой от XX век. Следва съвсем неизчерпателен преглед на развитието на идеите и дейността по темата в световен и национален мащаб, обрисуваш глобалния и локален контекст на настоящия труд.

1.1.

Исторически контекст

На фона на обобщена историческа рамка на събитията от края на Втората световна война до разпада на СССР и комунистическите режими в източна Европа е ситуиран резюмиран поглед върху историческия период в България. Наблегнато е на историческото проследяване на архитектурно-строителните процеси в страната в ролята им на непосредствен контекст на създадената архитектура през периода.

Като цяло XX век е динамичен период на развитие на идеи и технологии в световен аспект. Независимо как се оценява неговата втора половина от днешна гледна точка, неоспорим факт към средата на века в България са новите, непознати дотогава условия на социално-икономическия контекст – планова икономика, нова (тотална) социална програма, нов (тотален) културен проект (по Василева 2017). Преобладаващата част от строителството в България през разглеждания период е следствие на цялостно планиране за икономическо развитие на страната, което държавата цели да се случи

максимално равномерно разпределно в територията ѝ. Така исторически предопределеното икономическо стимулиране (свързано предимно с промишлеността, която е приоритет в икономиката на страната по това време) се отразява пряко на териториално-устройствени планове в регионите и съответно на архитектурно-строителните процеси в социалистическа България. Това е българският вариант на повсеместния международен следвоенен модел на индустриално развитие, приложен както на Изток в съчетание със социалистическите обществено-политически модели, така и на Запад при капиталистическите демокрации.

1.2.

Архитектурен контекст

Погробен историографски и стилово анализ на българското архитектурно развитие на фона на световните тенденции от периода е изведен в дисертационния труд на Анета Василева. Настоящото изследване ще допълни този анализ с изводи за някои специфики на българската архитектура от периода, които са пряк резултат от начините на нейното създаване (проследени в предходната част на текста) и имат значение за нейното опазване.

Връзката с режима

Връзката между властта и архитектурата е общоизвестна максима. Българският контекст в периода 1944-1989 г. не просто не прави изключение, а е ярко доказателство за правилото. Стремелът към тотално доминиране във всички сфери на обществения живот води до налагане на партията като първа и единствена инстанция по всички въпроси, а архитектурно-строителните са едни от приоритетните. Чрез своите мощни идеологически, управленски и икономически инструменти централизираната държава оказва силно влияние върху развитието на самата архитектура и до голяма степен предопределя нейните постижения и неуспехи. Нещо повече - архитектурата се превръща в средство за внушаване и утвърждаване на идеологията. В жизнената среда се реализират и дори мултиплицират естетически модели, в това число и архитектурни, съответни на каноните на режима, което ги легитимира като трайно установени и безспорни.

Силна градоустройствена обусловеност

Това е основна специфика, която отличава българската архитектура от Втората половина на XX век от централно и западноевропейската такава от същия период. Тази специфика е пряко следствие на централизираното държавно управление и плановата икономика, въведени в страната. Те превръщат градоустройството в стратегически инструмент за режима, което има ключово значение за архитектурното развитие у нас. Със система от държавни нормативи, програми за развитие, специално създадени проектантски звена и т.н. е изградена обща териториално-стопанска система за страната, в която правенето на една или друга архитектура е подчинено на по-обща, градоустройствена идея. От друга

страна е необходимо да направим уточнението, че само по себе си това градоустройство (като подход и реализации, както и архитектурата, създавана на негова база) е интересен пример за приложение на модерностичните идеи в социалистически контекст. Това от една страна доказва адекватността на българското градоустройство и архитектура от периода на съответните тенденции отбъд желязната завеса, а от друга показва как тези тенденции са приложени в една „капсулована“ централизирана обществено-политическа система и социална действителност.

Многобройност и повсеместност

Изградено е неизброимо множество от различни по вид и обхват градоустройствени и архитектурни обекти, които днес представляват по-голямата част от средата, която обитаваме. Използвани се всички познати до момента типологии - жилищни, обществени, промишлени и др., като се въвеждат и нови типове сгради - партиен дом, културен дом и др. Периодът на социалистическо строителство промени сериозно голяма част от обитаемата ни среда и, колкото и да ни е трудно да го осъзнаем, факт е, че именно социалистическата архитектура все още предопределя до голяма степен облика на повечето публични пространства в страната днес. Те са не просто многобройни, а повсеместно видими навсякъде около нас.

Повтаряемост

Тази специфика е отново свързана с идеологията на режима и произтича от провежданата гържавно-партийната политика за социална уравниловка и контрол във всички сфери на живота. Нейното проявление е в прилаганото еднакво оформление на центъра на всеки средно голям български град през периода – площад с почти идентичен набор от представителни сгради - партиен дом и/или сграда на общината, театър и/или културен дом, младежки и/или пионерски дом, нов градски хотел. Повтарянето на типовете сгради неизменно води до повтаряне и типизиране на тяхното съдържание, но не и на подхода в тяхното архитектурно проектиране.

Индустриализация и типизация

Индустриалното строителство и неговият основен инструмент - типизацията са прилагани масово у нас през периода в жилищната архитектура, за обществени сгради като училища, детски градини, поликлиники, в промишлената архитектура и др. Показателно за дейността е наличието на специална дирекция „Типово проектиране“ в Главпроект. Може би най-яркият резултат от индустриализацията и типизацията е масовото панелно строителство, което става неизменна част от облика на почти всеки български град.

1.3.

Социален контекст

1.3.1. Международни инициативи

Подробно се проследява развитието на идеите за опазването на архитектурното наследство на XX век в работата на международните специализирани експертни организации, приетите международни документи по темата и проведените експертни срещи от края на 80-те години на XX век до днес. Формулирани са следните изводи:

- Професионалното съзнание за ценността на наследството на XX век се формира сравнително бързо - в рамките на същия век – нещо, което е немислимо за наследството от предходните векове.
- Експертните нива в опазването потвърждават тезата, че наследството на XX век като цяло е слабо изследвано и насърчават неговата идентификация и защита. Темата почти изцяло липсва както в националните листи, така и в Световния списък на ЮНЕСКО.
- Основен проблем е общественото подценяване на това наследство като значимо и заслужаващо защита. Малко обекти от периода се разпознават от обществата като ценни в културно отношение, още по-малко са защитените със статут. А в момента те са сериозно застрашени от засилени икономически фактори, които изпреварват бавната промяна в обществената нагласа и възприемането им като ценно културно наследство. Затова експертните организации се опитват да стимулират този бавен процес на преосмисляне чрез дефиниране на професионална оценка.
- Презгледът на конкретни международни инициативи за отделни обекти показва, че в европейски мащаб са налице сериозни опити за опазване на архитектурното наследство от втората половина на XX век. Също така практиката показва, че най-често значимостта на отделните обекти се търси в качеството им на документ за локално многообразие на културно-архитектурни революционни явления от същия век, повлияли целия свят. Възприема се, че именно то, архитектурното наследство от века на “общото” (от англ. common), е запечатало тази глобална свързаност. Затова при идентификацията и защитата на това наследство се търси изявата на общото, глобалното, търсят се и се подчертават паралелите.

1.3.2. Български инициативи

Проследяват се институционални, експертно-професионални и неформални обществени дейности, илюстриращи отношението към наследството от този период у нас, водещи до следните изводи:

- През последните години се наблюдава положително развитие в професионалното отношение към архитектурното наследство от близкото минало. Натрупани са експертен опит, анализи и изводи по темата за опазването на това наследство, които недовусмислено говорят

за актуалността и потенциала за развитие на работата в тази сфера. На лице е законова база, която аргументира такава дейност, не липсват и добри примери за конкретни резултати (статутите в Димитровград), но като цяло институционалното отношение е твърде пасивно.

- Съществува и известна промяна и в обществената нагласа в посока желание за защита на архитектурното наследство от периода, но процесът на преосмисляне и формиране на съзнание за ценността на това наследство е много по-бавен в сравнение със загубите. Оказва се, че у нас има противопоставяне на отделните условия, необходими за опазването. От една страна е наличието на нормативна база, която напълно позволява включването на този архитектурен пласт в парадигмата на опазването в България, но от друга страна е липсата на политическа воля и достатъчно обществено желание това да се случи.
- Наблюдава се сериозен дисбаланс между световния и българския опит. Докато в световен мащаб е налице отчетливо засилване на интереса и третирането на архитектурния пласт на XX век като културно наследство, водещо до зачестяване на инициативите за неговото опазване, то България, въпреки отделни изключения, сериозно изостава в общественото и институционално признание на тези следи, което води до неефективност на инициативите за тяхното опазване.

ГЛАВА 2

БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРА ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК КАТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

2.1.

Еволюцията на съзнанието за ценност на културното наследство

Проследява се накратко развитието на ценностния подход, който е в основата на съвременната теория и практика в опазването на културното наследство, за да се изяви еволюцията в представите за самото културно наследство през последните две десетилетия. Понятието непрекъснато разширява своето съдържание и обхваща все по-широк спектър от исторически следи - както по отношение на техните пространствени параметри, така и на историческата им принадлежност. Такава концепция за наследството стимулира включването на по-широк кръг културно-исторически и социо-културни ценности, между които и архитектурното наследство на XX век.

2.2.

Ролята на историческата гистанция

От гледна точка на опазването историческата гистанция е необходима за по-безпристрастна и съответно по-правилна преценка на даден обект и неговата ценност. Затова неслучайно в много законодателства е наложена задължителна времева гистанция при определяне на паметници на културата. Разбирането ни за история и историчност обаче не се развива с мерна единица година, а с периоди, които отмерват последователните етапи от общественото развитие. В тази част трудът се опитва да докаже, че периодът на социализма у нас може да се разглежда като приключила архитектурна епоха с ясно начало и ясен край, чието културно наследство (в частност и архитектурното) има пълното право да бъде разглеждано като част от културното наследство на страната.

2.3.

Ценностни белези на българската архитектура от втората половина на XX век

Философията на опазването следва модела на историцизма – важен е контекстът, историческото време и място, социалните условия и т.н. Миналото се „ползва“ като база и извор за бъдещето в линеен ход на времето. Затова подборът на архитектурни ценности разглежда всеки обект (сграда, ансамбъл, селище и т.н., а днес можем да добавим и културен пейзаж и културен маршрут) като елемент от историческия и културен процес и в неговата връзка с този исторически и културен контекст, за да се открият онези обекти, които са най-показателни за епохата си. За да се направи този избор обаче, е необходимо да се познава общият културно-исторически потенциал на архитектурната епоха, общият контекст, на чийто фон следва да изпъкнат побраните обекти.

Затова тук се прави опит да се покаже общият ценностен потенциал на архитектурната епоха на социализма в България. Формулирани са общи ценностни белези, които формират ценностната палитра на целия архитектурен пласт. Формулировките нямат претенция за изчерпателност, нито целят краен списък от конкретни обекти за защита, а се опитват да трасират пътя в едно изследователско поле, което предстои да бъде доразвивано в бъдеще. Идентифицирани са следните ценностни белези:

Обвързаност, последователност и съгласуваност на творческите нища градоустройство, архитектура и детайл

Тази взаимовръзка е пряко свързана и е до голяма степен следствие на силната градоустройствена обусловеност. Обвързаността, последователността и съгласуваността на творческите нища градоустройство, архитектура и детайл е дала качествени резултати като комплексност, цялостност и завършеност на архитектурните произведения от периода. Тези резултати придват ценностно измерение на взаимовръзката. Тя се превръща в ценност от дистанцията на времето. И тази ценност придобива особено значение именно днес, когато българското градоустройство изживява дълбока криза и липса на такава обвързаност, последователност и съгласуваност е силно осезаема в съвременните реализации. Описаната взаимовръзка е най-ярко изразена в по-мощните градоустройствени структури с представителни сгради в тях.

Свидетелство за обмен на архитектурни влияния

Анализът на Анета Василева доказва, че българската архитектура в периода 1944-1989 г. е напълно адекватна на процесите, протичащи в световната архитектура по същото време. У нас е формиран специфичен критически регионализъм, определящ специфичното място на периферната българска архитектура в рамките на алтернативните прояви на световния модернизъм. Постигната е адекватност спрямо световните архитектурни процеси през филтъра на националната традиция, което придава на българската

архитектура от периода ценност като документ за обмена на архитектурни влияния в общия културен и архитектурен процес.

Умереност

Архитектурното наследство от този период е плод на сложни преплитания между „вертикални“ влияния на принципа център - периферия, където центровете са Изтокът и Западът, и „хоризонтални“ влияния от различните следвоенни проявления на модернизма (по Василева 2017). В резултат на тези преплитания се формира характерната умереност в българската архитектура от периода, изразяваща се в липсата на крайности - ярки, открояващи се на международния фон, архитектурни образци. Този „уравновесен подход“ се посочва като „може би най-ценното в адаптивността на българското мислене към световния мисловен процес и практиката на модернизма“, който спасява българската архитектура от „крайности, илюзии и утопии“ (Желева-Мартинс 2000). Не липсват изключения, но те са редки, епизодични и проявите на „приемствеността и толерантността в архитектурния и градоустройствен пейзаж“ остават преобладаващ белег на архитектурата от периода (Krastev 1998).

Времева и пространствена контекстуалност

Това е специфика, отличаваща българската архитектура от общия архитектурен фон на XX век, който преобладаващо къса с традицията, отхвърля приемствеността и в крайна сметка води до значителна загуба на културни слоеве в различни страни. Българската архитектура от XX век никога не изостава напълно традициите и част от ценността ѝ е именно в тяхното интерпретиране през призмата на модернизма в архитектурния образ и връзката, която тази архитектура прави със съществуващата среда, в която се намира. Резултатът е своеобразен меланж, който не впечатлява моментално и силно като образ, но при вглеждане по-отблизо се открива неговото високо архитектурно качество.

Нови типове сгради

От гледна точка на историята на българската архитектура и нейното развитие много съществен момент е фактът, че през периода на социализма възникват нови архитектурни типологии. Най-общо, според тяхната обвързаност с режима и свързаната с това преходност или устойчивост във времето, те могат да бъдат разделени на две групи:

1. Нови типове, които възникват с налагане на социалистическия режим, и спират да се прилагат след него - партийни домове, културно-социални домове, монументални ансамбли.
2. Нови типове, които възникват в периода на социалистическия режим и продължават да се използват след него - търговски центрове, широкоекранни кинозалони, телевизионни и радиорелейни станции, типови селски къщи и др.

Висока автентичност

Автентичността е основен критерий за ценност, заложен още във Венецианската харта (1964 г.) и останал като такъв във всички последвали международни документи свързани с опазването на културното наследство. Поради късата историческа дистанция архитектурните следи от социализма са все още в оригинален вид (като образ, конструкция и материали), което е изключителна възможност те да бъдат запазени като автентични документи за времето си. Шансът за висока автентичност отличава значително следите от най-близкото ни минало от следите от преходни периоди.

Висока познавателна стойност

Тя се определя от качеството на автентичен документ за исторически лица, събития и процеси от близкото минало, което носят разглежданите архитектурни следи. А това качество се определя от документалната стойност (а оттам и ценност) на архитектурното наследство на социализма като пряко следствие и доказателство за държавно-политическите процеси в страната през периода, повлияли в огромна степен живота на българското население.

ГЛАВА 3

АКТУАЛНО СЪСТОЯНИЕ НА АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК В БЪЛГАРИЯ

3.1.

Обща картина

С поредица примери е илюстрирано общото застрашено състояние на архитектурния пласт от периода и съответно заплахата от загуба на неговите ценностни характеристики. Формулирани са няколко степени на пораженията:

- Цялостно разрушване
- Частично разрушаване
- Изоставяне и/или непогържане
- Функционално обезсмисляне
- Цялостно преобразяване на средата и обектите в нея
- Несъобразени намеси в архитектурния образ
- Въвеждане на неподходящи нови функции

3.2.

Въздействащи фактори

Причините за описаната обща негативна картина са комплексни, но в тях могат да се идентифицират няколко групи фактори със силно влияние върху разглежданото наследство, с които опазването неизменно трябва да се съобрази:

Политически фактори

Всеизвестна истина е, че всяка архитектура е пряко свързана с властта на своето време, независимо за кой период и за коя страна става въпрос. Това с особена сила важи за архитектурата от социалистическия период в България. Освен връзката архитектура-власт в самия период, от днешна гледна точка върху тази архитектура влияние оказва и оценката на настоящата власт за

тази от социализма. Така архитектурните следи от периода непрекъснато се свързват с политически оценки, разглеждат се като продукт на отхвърлен режим, като неприемливи политически знаци от миналото. Всичко това силно пречи на обективна оценка и опазването на тези следи.

Научни фактори

За адекватната културно-историческа оценка на архитектурното наследство на социализма е необходимо първо самият исторически период да е бил вече обект на научна оценка. Въпреки опитите периодът все още не е безпристрастно анализиран и не е превърнат в история, дори напротив – продължава да поражда емоционални реакции в обществото. Липсва систематизирано научно познание за архитектурата през разглеждания период. Архитектурното наследство от периода все още не е проучено и не е заело своето място в анализите на науката История на архитектурата. Също така липсва широко заявена и популяризирана професионална оценка за архитектурните обекти от периода на социализма в България. Осезаема е липсата на официалната институционална експертна оценка на НИИКН/ Министерството на културата.

Социално-психологически фактори

ПРЕДСТАВАТА ЗА ИСТОРИЧЕСКА ДИСТАНЦИЯ.

Има съществена разлика в отношението към „традиционните“ ценности (от по-отдалечените периоди) и тези от близкото минало у нас. За обектите, създадени до Втората световна война, по принцип се разсъждава, че „вероятно“, „по-скоро са“ ценни, най-малкото защото принадлежат към вече осмислен и категоризиран исторически период, т.е. те априори се възприемат като документ за история и следователно ценни. Точно обратното важи за следите от близкото минало, за които по-късата дистанция във времето и допълнителната асоциация с тогавашния режим автоматично налагат предположението, че по-скоро НЕ СА ценни.

АСОЦИАЦИЯТА С ОТХВЪРЛЕНИЯ РЕЖИМ.

Друга важна причина е асоциацията с отхвърления режим, който дори в професионалните исторически среди не е еднозначно определен. Общественото мнение е предимно емоционално и е пряко свързано с идеологическата натовареност в отношението към периода, което варира от крайно положително до крайно отрицателно. Съответно тези две крайни оценки се прехвърлят и върху обществената оценка за неговото наследство. Такава поляризация прави обективната обществена оценка невъзможна.

ПОЛЯРИЗИРАНОТО ОБЩЕСТВЕНО ОТНОШЕНИЕ.

Формира се силно раздвоение в обществената оценка за разглежданото наследство - от крайно положителна до крайно отрицателна, като двете в еднаква степен пречат на обективността в дискусията за неговото бъдеще.

ДИСОНАНТНОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО.

Понятието е въведено от Даниела Коруджиева и се отнася за културно наследство, което не е възприемано еднозначно от всички социални групи и индивиди, поради което е повод за социална дисхармония, напрежение и конфликти. Авторката прилага понятието за монументалните паметници у нас от периода 1944-1989 г., където „дисонантност“-та е най-видна и доказана многократно в актуалната социална практика. Дисонантността на някои следи от периода е специфика, която произтича от поляризацията на общественото отношение към тях и е силно възпрепятстващ фактор за опазването.

НЕСЛУЧИЛИТЕ СЕ РЕВОЛЮЦИИ В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО.

България няма своята пражка пролет и унгарска есен. Неслучилите се обществени революции са една от сериозните причини днес на обществото ни да му е трудно еднозначно да определи отношението си към този период, а оттам да не може да реши как да се отнася с неговото наследство (културно, архитектурно, материално, нематериално и т.н.).

НЕЖЕЛАНАТА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА ИДЕНТИЧНОСТ В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ.

Подмяната на социалистическия модел с капиталистически през 90-те години на XX век стартира процес на трансформация на постсоциалистическите общества и икономики, който цели приобщаване към „европейския“ модел. Моделът обаче върви и с „европейска“ идентичност. В резултат на това редица общества, особено в Източна Европа, са изправени пред предизвикателството да се пригоят към нов, различен обединено-европейски разказ за тяхната идентичност. Това допълнително засилва желанието за отричане на социалистическото минало (в опит да бъде премахнато от събирателната идентичност на обществото) и неговото определяне като „лошо“ и „срамно“, което така или иначе битува като рефлекс в годините на прехода.

“СОЦ” МОДАТА.

Наблюдава се нарастващ международен интерес към социалистическото наследство като цяло и конкретно към това в България. Този интерес обаче е провокиран „отвън“, от западно европейските общества, за които социализмът е непознат и интересен. Непрекъснато расте броят на артистичните и научни проекти, свързани с периода, които се инициират от западноевропейски страни и/или се разработват на запад от автори с източноевропейски корени. Социализмът се превърна в нещо като мода. И този „външен“ интерес влияе на „вътрешния“. Въпросът е това засилено внимание към темата да не остане на ниво мода, и на принципа „всяко чудо за три дни“ да излезне, изхабявайки темата, а да се използва и канализира в конструктивен анализ.

Същностни характеристики на архитектурата от периода.

Както отбелязахме в Глава 1, специфики като многобройност, повсеместност, повтаряемост, типизация и индустриализация, често в комбинация с бързо стареещи материали и/или некачествено изпълнение действат като затрудняващи опазването фактори. Разбира се не всичко от периода може и трябва да се опазва. Въпрос за оценка е.

Икономически фактори

Това са най-агресивните фактори, които се възползват от натрупването на всички предходно описани и проявяващи се като високо рискови за разглежданото наследство. Динамичното развитие на всички сфери на човешкия живот през XXI век, промените представи за комфорт и естетика водят до бързото естетическо и функционално остаряване на архитектурата от близкото минало, към които следва да добавим и нагнетения обществен негативизъм към него. В резултат поддръжката на неотдавнашното наследство се оказва неоправдана за сметка на намеси като грастична смяна на функции, значителни реконструкции и дори разрушаване с цел усвояване на имота за други цели, най-често предизвикани с икономически цели, както става ясно от разгледаните примери в предходната част.

3.3.

Проблемна ситуация

Анализът на актуалното състояние на архитектурното наследство от периода на социализма в България и на факторите, оказващи въздействие върху това наследство, очертава следните основни, свързани помежду си, проблеми:

- Липсва обществен консенсус за ценността на това наследство, то не се припознава като културно наследство. В резултат липсва юридическа защита за този архитектурен пласт. Към днешна дата обектите от него са без статут (няколкото изключения на фона на огромното количество обекти от периода оправдават такова обобщаване) и напълно уязвими.
- Рискът за обектите от периода е неуправляем. Във всеки момент нещо се случва и те се оказват изложени на агресивни деградиращи, дори пагубни рискови фактори.
- Бъдещето на архитектурния пласт е неясно - като функции и възможности за социализация, каквато към момента изцяло липсва.

Налага се изводът за абсолютна необходимост от стратегия за опазване на това наследство, която да повлияе на констатираната проблемна ситуация. Необходимо е да се формулира подход за провокиране и подпомагане на обществена активност в тази посока. Защото опазването на културното наследство е в обществена полза, но е също така и следствие (а не причина) на обществен интерес към самите културно-исторически следи.

ГЛАВА 4

НАСОКИ ЗА ОПАЗВАНЕ НА АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК В БЪЛГАРИЯ

Анализираното сходство на рисковите фактори у нас и в чужбина по темата логично предполага прилагане на сходни мерки. Очевидно обаче от европейския и световен опит прилагането на статутите не е достатъчно. Голяма част от проблемите се коренят в самата обществена нагласа. В тази глава се прави опит за адаптиране на общо поставените международни насоки към конкретната българската действителност и за доближаването им до практиката с помощта на анализите и изводите в този труд.

4.1.

Основни понятия

За да се постигне по-добра яснота относно насоките, които това изследване дава, първо се уточняват използваните понятия като “опазване на архитектурното наследство”, “национална система за опазване на културното наследство”, “управление на риска”.

Проследява се развитието на идеите в международен план за ролята на риска като ключов фактор в опазването на културното наследство. Акцентира се на работата на международни организации като ЮНЕСКО, ИКОМОС и ИКРОМ, формулирали крайъгълния камък, наречен Risk Preparedness: A Management Manual for World Cultural Heritage. Отбелязва се, че анализът на риска за културно-исторически обекти се базира на подробен анализ на тяхната културно-историческа ценност. Разгледани са програмите World Monument Watch (Наблюдение на световно наследство) на международната неправителствена организация World Monument Fund (Фонд за световно наследство); „Наследство в риск“ (Heritage@Risk) на ИКОМОС. Обърнато е внимание и на ролята на наследството, както и пораженията върху него, при въоръжен конфликт. Разгледани са и конкретни формулировки на ИКОМОС и ДОКОМОМО за риска при архитектурното наследство от втората половина на XX век.

Прегледът на международния опит откроява актуалната световна тенденция, че рискът е съществен елемент от плановете за опазване и управление на културното наследство, той е управляема величина, за която се прилагат специализирани програми.

4.2.

Насоки за усъвършенстване на националната система за опазване

4.2.1. Актуално състояние - правна регулация, управление на риска

Констатирано е тревожното кризисно състояние на системата, което неминуемо се отразява като негативен фактор върху цялото културно наследство у нас и в частност върху разглежданото в този труд архитектурно наследство.

Проследяват се възловите моменти в развитието на националната нормативна база за опазване на културното наследство. Отбелязан е ключовият момент с приемането на Закона за културното наследство от 2009 г., който за пръв път прави юридически възможно да се идентифицират и защитават със статут на недвижими културни ценности обекти след 1944 г. Процесът е описан като еволюция от гледна точка на темата на този труд с актуален практически резултат - защитата на архитектурни ансамбли в Димитровград.

Анализира се също и българският опит в управлението на риска при наследството. Акцентира се върху липсата на планове за опазване и управление (а оттам и за управление на риска) както за най-важните български обекти на наследството - тези в Световната листа, така и за останалите хиляди културни ценности на територията на България. Накратко е проследена институционалната практика по въпроса в НИПК/НИНKH, Министерството на културата и неправителствените организации в сферата на опазването. Направения преглед налага извода, че по въпроса за риска при културното наследство, включително и това от втората половина на XX век, в България по-активен е неправителственият сектор в лицето на ДОКОМОМО България и ИКОМОС България.

За разлика от съвременните световни тенденции за опазване по правилото „предотвратяване на щетите“, у нас все още се работи на принципа „поправяне на щетите“. Рискът не е разпознат като управляема величина и не е включен априори в стратегиите за опазване на обектите на наследството. Същност липсват както специализирани индивидуални стратегии, така и общонационална, която да визира принципните постановки в опазването на културното наследство в страната. Последното само по себе си е тревожен факт.

Направен е обобщен извод, че във връзка с разглежданото наследство се очертават три важни момента в националната система за опазване:

- Необходимост от юридическа защита и свързана с това необходимост от обществен дебат преди и по време на процеса на идентификация;
- Необходимост от управление на риска, за да се овладеят загубите на ценности;

- Необходимост от подходяща социализация, за да се регулира негативната конотация в общественото мнение.

Констатираните необходиминости определят и посоките на конкретно предложените мерки, които да се предприемат за тях.

4.2.2. Насоки за юридическа защита

Накратко е изяснена същността на юридическата защита като последователни дейности, регламентирани в националната законова уредба, за да се изясни къде и как се намесват предложенията на това изследване.

Подготвителен етап

На първо място се предлага предварителен етап на подготовка на общественения климат за опазване, като нов механизъм, преди същинския етап на защита (юридическа, устройствена, физическа и т.н.). Това са мерки за стимулиране на формирането на обществено съзнание за ценността на разглеждания архитектурен пласт. Такова съзнание е необходимо да се формира едновременно в професионалните и в обществените среди и в момента то е изоставащ фактор. Необходим е цялостен, интегрален процес – еволюция, преди всичко в обществената нагласа, за да не е опазването самоцел, а желан резултат. На първо място най-важно и необходимо е опознаването на този архитектурен пласт. За тази цел следва да се работи успоредно в няколко аспекта, които се формулират като подетапи на предложения предварителния етап:

- Стимулиране на проучването и документирането на архитектурните обекти от периода
- Анализ и открояване на спецификите на архитектурата от периода
- Дефиниране белезите на ценност
- Определяне и степенуване на ценностите
- Популяризиране
- Включване на архитектурния пласт в образователната програма на висшите учебни заведения по архитектура
- Стимулиране на обществения дебат

Описаните дейности не претендират за изчерпателност, а по-скоро целят да обрисуват посоката и крайния търсен ефект, а именно съзряване на обществото за опазването на въпросния архитектурен пласт.

За самата юридическа защита се предлага подход, който модифицира „класическия“ ценностен подход, като съвместява преценката на стойността с преценка на риска. Запазва се основният принцип, че ценността е водеща, когато се прави избор какво да се опазва. На риска се дава роля на критерий-

филтър, който определя откъде да започнем опазването (от кои обекти). Така предложението предвижда да се започне от едновременно най-ценните и най-застрашени обекти.

Най-важният момент от юридическата защита на архитектурното наследство е оценката. Тя дефинира ценностните характеристики на обекта, неговата значимост като културно наследство, отговаря на основния въпрос: защо трябва да го опазваме и определя принципното по-нататъшно отношение към обекта във всеки един етап от неговото опазване. Съответно от ключово значение са критериите за оценка. Проследена е накратко както международната дискусия за видовете критерии, които трябва да се използват при оценката на архитектурното наследство от XX век, така и българският опит в тази посока. Изтъкнато е, че актуалната национална система от критерии (в сила от 2012 г.) е напълно адекватна на нуждите в оценката на това наследство и в унисон с международните тенденции.

Критерии за селекция

Предвид множеството и многообразието на архитектурните следи от периода са необходими критерии за селекция, които да отберат от това голямо множество онези обекти с потенциал за културна стойност, които да бъдат насочени към оценка. Тези критерии е необходимо да дават сравнителната база в самия архитектурен пласт от периода на социализма, спрямо която да изпъкнат бъдещите „фаворити“ спрямо „събратията“ си от същия период. В същото време в тази предварителна селекция трябва да се държи сметка и за степента на риск, за да се отберат едновременно най-ценните и най-застрашени обекти, каквато цел си поставихме по-рано. Така се стига до извода, че предварителните критерии за селекция трябва да открият следните основни характеристики - 1. принадлежност и значимост в общия архитектурен пласт от периода и 2. степен на риск за съответния обект, който дефинира спешността на защитата.

Анализът по критерий 1 се основава на резултатите от изследването на Анета Василева открояващо явленията в българската архитектура от периода, които формират нейната идентичност и определят основното ѝ качество на специфичен критически регионализъм.

Анализът по критерий 2 следва да изясни на първо място естеството на риска - дали е с природен или антропогенен характер, в какво точно се изразява деструктивният процес, и на второ място - степента на риска или до каква степен застрашава ценностните характеристики на обекта (потенциален, реален, латентен, умерен, тежък).

Превантивна защита по ЗКН

Предложението изхожда от превантивната устройствена защита, регламентирана в ЗУТ за територии с неизяснени, но потенциални ценностни качества.

Целта е да се приложи такъв подход и за сгради и най-вече за монументи, като се използва идеята за „опазване без влошаване на качествата“. Това е форма на временна юридическа защита по ЗКН, алтернативна на декларирането. Тя се прилага, когато деклариране не може да бъде реализирано поради липса на обществен консенсус за ценността, т.е. когато обективната предварителна оценка (която е задължително условие за деклариране) е непостижима поради „дисонантност“ на културните следи.

Тази форма на временна юридическа защита е нов инструмент за закрила на културните следи, поставени в риск от силна идеологическа обремененост и поляризация на обществените нагласи за тяхната значимост. Такава защита цели печелене на време за дебат, преосмисляне и формиране на обществената позиция и чак след това евентуална оценка с цел статут на културна ценност или отказ от такъв, но след изчерпване на „дисонантността“. Също както при декларирането, режимите на превантивната защита формулират териториален обхват и предписания за опазване на обекта. Разликата е в това, че превантивната защита не разглежда обекта като недостатъчно проучена културна ценност, а като потенциална такава, чиято ценност подлежи на доказване или отхвърляне. За да има условия този избор да бъде направен, за да си дадем време за такъв избор, превантивната защита осигурява материалното съхраняване на спорния обект.

4.2.3. Насоки за управление на риска

Рискът като фактор бе вече въведен в етапа на идентификация. Необходимо е обаче да се обърне по-задълбочено внимание на аспекта управление на риска при наследството, което е полудисциплинарна функция - един от механизмите на взаимодействие на участниците в националната система за опазване, който се разгръща на различни нейни нива. Направени са следните предложения:

- Осъществяване на връзка между превантивната защита по ЗКН и ЗУТ. Обвързването на този вид защита на устройствено ниво и на ниво отделен обект ще направи възможно свързаното управление на риска в отделните нива.
- Прилагане на инструмента План за опазване и управление, който съвместява физическо съхраняване с устойчиво използване и съвременна изява на културните ценности.
- Включване на авторите на архитектурните творби от периода като субект в националната система за опазване и като аспект в управлението на обектите на наследството. Живите творци са уникално предимство на наследството от втората половина на XX век в сравнение с предходните епохи. Възможността за общуване с тях е от огромно значение както за опознаването, изучаването и интерпретирането на техните произведения, така и за тяхното развитие във времето и за тяхното опазване.

4.2.4. Насоки за социализация

- Целенасочена промяна на функцията с цел премахване на натрупаната негативна конотация.
- Обвързването с културния туризъм като част от по-висша стратегия за управление на наследството.
- Сенсibiliзация или изграждане на отношение към архитектурното наследство от периода и неговите проблеми.

4.3. Алтернативни модели за (провокиране на) опазване

Това са неюридически механизми, инструменти и дейности, които могат да се прилагат успоредно с процесите, свързани с юридическата защита. Моделите не изискват обектите, за които се прилагат, да са защитени, а по-скоро предлагат действия, които да стимулират процеси в тази посока. Предложенията целят да провокират и подпомогнат общественото признание за архитектурното наследство от периода на социализма у нас и формирането на ценностно отношение към него. И така, чрез успоредно прилагане на алтернативните модели и предложените по-рано мерки за усъвършенстване на националната система, да се стигне до засилена обществена активност за промяна в статуквото (незащитеността на тези следи).

Предложенията следват едновременно от съзнанието за необходимост от нови методи и инструменти за опазване, които да отговорят на динамично развиващите се концепции за културното наследство и неговата защита, и от конкретно анализирани актуални проблеми и натрупан опит в опитите за защита на наследството във фокуса на този труд. Алтернативните модели могат да се прилагат както отделно един от друг, така и заедно. Също така могат да се прилагат независимо или заедно с установените вече форми на опазване.

4.3.1. Десакрализация на публични пространства

Пог "сакрализация" се има предвид идеологическият заряд, свързан със социалистическия режим, който носят отделни обекти и обществени пространства. Съответно пог „десакрализация“ разбираме процеса, при който тези места се "освобождават" от този заряд и постепенно придобиват нов смисъл в постсоциалистическия български град. Десакрализирането на монументите и изобщо на идеологически натоварените публични пространства дава на съвременния постсоциалистически български град онзи дух на непринуденост и хетерогенност, който най-успешно би му помогнал да прекрачи в полето на глобалния хетерополис и да го спаси от кризата на идентичността.

4.3.2. Консервация и експониране на разрухата

Идеята е да се съхрани високата документална стойност на обекти, за които придобиването на такава стойност е следствие от тяхното частично разрушаване - по примера на Мемориала на мира в Хиросима и Берлинската стена. В България има примери (като монументът на връх Бузлуджа), които не са от такъв световен ранг, но са значими за собствената ни история.

4.3.3. Включване в система от по-високо ниво

Предложението е да се използват наднационални системи на културното наследство - като международните серийни номинации към ЮНЕСКО и международната мрежа от културни маршрути на Съвета на Европа, като инструменти за пораждане на признание и съзнание за опазването на архитектурното наследство от периода на социализма у нас.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ОБОБЩЕНИ ИЗВОДИ

В рамките на този труд бяха направени няколко вида анализи, като тяхното наслагване целеше да отговори на основните въпроси: защо и как да опазваме архитектурното наследство от периода на социализма в България.

Проследяването на международните и български инициативи, свързани с опазването на следвоенното архитектурно наследство, показва сериозен дисбаланс. България изостава спрямо останалите европейски страни, въпреки положителните нормативни предпоставки у нас. В същото време анализът доказва, че това българско наследство притежава специфични ценностни белези, определящи го като отделен обект на опазване спрямо следите от преходни периоди. Анализът на актуалното състояние показва сериозни щети за архитектурния слой от периода и съответно за дефинираните по-рано негови ценностни белези, характеризиращи го като значим. Наложи се изводът, че водещ фактор за този архитектурен слой днес е рискът и липсата на обществено съзнание за неговата значимост.

Влиянието на социалистическия режим все още се усеща в днешното поведение на българското общество. Много бавно се върви към достигането на онова определено ниво на израстване на общественото съзнание, което е необходима предпоставка и условие за градивна самокритичност и конструктивен (а не емоционален) анализ на историческите и архитектурни уроци от близкото минало. Необходимо е да се стимулира този процес на израстване. Необходимо е да се стимулират процесите на десакрализация и подходяща интерпретация на архитектурното наследство от това близко минало. Съвсем не на последно място е необходимо обвързването на това наследство с образованието, за да се случат десакрализацията и подходящата интерпретация като естествен резултат.

Трудът заключава, че за опазването на архитектурното наследство от периода на социализма е необходимо да се мисли не толкова чрез познатото физическо съхраняване и адаптиране към съвременни функции, а по-скоро за опазване като краен ефект от комплексен процес на разкриване и използване на специфичния потенциал на това наследство след неговото опознаване, осмисляне и преосмисляне. Това в никакъв случай не цели да омаловажи традиционните мерки и методи за опазване. Затова се предлагат едновременно:

намеси в националната система за опазване на културното наследство, които да улеснят юридическата защита на обекти от периода; и алтернативни модели, които да помогнат на системата да „припознае“ архитектурните следи от социализма като значимо културно наследство заслужаващо държавна защита.

Предложената едновременност на действията цели да противодейства на актуалната ситуация, в която попадането в риск активно предхожда осъзнаването на ценността на архитектурния слой от периода.

ПРИНОСИ

Трудът представлява първо комплексно изследване в областта на опазването на архитектурното наследство от периода на социализма в България. Поставена е основа за бъдещи разработки по темата. В рамките на тази базова приносна характеристика могат да се обобщят следните по-конкретни научно-приложни приноси:

1. Събран и систематизиран е международният и български опит в опазването на архитектурното наследство от втората половина на XX век. Без да претендира за изчерпателност изследването разкрива основни тенденции в отношението към това наследство в международен и национален мащаб, които са изходна база за всяко изследване по темата.
2. Архитектурното наследство от периода на социализма в България е доказано като културно наследство. Така се аргументира законовата норма, която включва периода в допустимите за защита исторически епохи (чл.46 от ЗКН, в сила от 2009 г.), но промяната на закона не е съпроводена с публична обосновка защо обществото следва да има съхранително отношение към въпросните следи.
3. Формулирани са специфики на архитектурното наследство от периода, които го определят като отделен обект на опазване.
4. Идентифициран е рискът като ключов фактор в опазването на разглежданото наследство. Направени са конкретни предложения как той да бъде отразен в процеса на опазването, в неговите различните етапи и дейности.
5. Предложени са конкретни стъпки за усъвършенстване на националната система за опазване с цел включване на архитектурния пласт от периода на социализма в националния регистър с юридически защитените обекти
6. Разработени са алтернативни модели за опазване, които да се прилагат успоредно с механизмите на националната система
7. С конкретни примери са илюстрирани възможностите за комплексно приложение и въздействие на теоретично формулираните насоки.

Чрез изброените приноси трудът се стреми да допринесе за постигане на една по-глобална цел - постигането на приемственост в периодите на опазване на културното наследство у нас така, че XX век да заеме своето място в този общ процес.

Собствените приноси на труда допринасят за изява на осъществените приноси и на другото ниво - моделът на свързани дисертации, описан в Прегу

въведението на този труд. Като основен общ принос следва да се изтъкне осъществената тясна връзка между основните направления “теория и история на архитектурата” и “опазване на архитектурното наследство”. Подгадени са и връзки към други “външни” за архитектурата направления като културология, социология, туризъм, доказани като необходими по темата благодарение на двете свързани изследвания.

ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ

Модерността в архитектурата от XX век, както и опазването на културното наследство (като осъзната и целенасочена обществена дейност), са плод на една и съща култура. И двете са оказали силно влияние в световен мащаб (Jokilehto 2003, 107). Но между тях има концептуално противоречие. Модернизмът (като преобладаваща тенденция в архитектурата от периода) отрича традицията и се заема да преобрази материалната среда в името на човека. Опазването от своя страна, се опитва да съхрани традицията и характеристиките на средата, отново в името на човека. Големият проблем настъпва, когато насочим опазването към модернизма. Тогава, както отбелязва Наталия Душкина, “навлизаме в голямо поле на парадокси, поражаващи повече въпроси, отколкото отговори”. (Dushkina 2008, 418)

Настоящият труд се опита да разсъждава по някои въпроси, породени от българския контекст на описания парадокс. Ала контекстът е пъстър, многослоен и предлага богат материал за развитие както по набелязаните от това изследване теми, така и по други, които тепърва ще възникват при следващи (също сдвоени) анализи на парадокса..

ПУБЛИКАЦИИ НА АВТОРА ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

На български език:

Кълева, Емилия. 2015 „Социалистическото наследство - наследство в риск. Няколко извода от проведената кръгла маса”. Архитектура (5): 23-25

Кълева, Емилия. 2015 „Архитектурното наследство 1944-1989: ценност, рискове, решения”. Култура (35/2827), 16 октомври 2015, достъпно на <http://www.kultura.bg/bg/article/view/23930>

Кълева, Емилия. 2015 „Социалистическите паметници и обществените градски пространства в постсоциалистическия български град”. Архитектура (3): 18-23

Кълева, Емилия. 2013. „Преговор“ в Транснационално проучване АТРИУМ – Архитектура на тоталитарните режими от XX век в градското управление, София: Национален институт за недвижимо културно наследство, (стр: 9-18)

Кълева, Емилия. 2013. „Изводи и насоки“ в Транснационално проучване АТРИУМ – Архитектура на тоталитарните режими от XX век в градското управление, София: Национален институт за недвижимо културно наследство, (стр: 433-446)

Кълева, Емилия. 2011. „Архитектура с тоталитарно минало и светло бъдеще“, ЕДНО (Зима): 124-133

Кълева, Емилия. 2010. „Възможности за културен туризъм в Димитровград”, Архитектура (5): 50-52

На английски език:

Kaleva, Emilia. 2014 “Demolition>Protection>Valorization. The Evolution of Attitudes towards the Architectural Heritage of Socialism in Bulgaria”. Von der Ablehnung zur Aneignung? Das architektonische Erbe des Sozialismus in Mittel- und Osteuropa / From rejection to appropriation? The architectural heritage of Socialism in Central and Eastern Europe. hg. v. Arnold Bartetzky, Christian Dietz und Jörg Haspel unter Mitarbeit von John Ziesemer, Böhlau Verlag Köln / Weimar / Wien 2014, pp 55-69

Kaleva, Emilia. 2013 “Examples of Architectural Heritage of Socialism in Bulgaria”. Socialist Realism and Socialist Modernism. World Heritage Proposals from Central and Eastern Europe, ICOMOS journals of the German National Committee LVIII 2013, pp 80-84

На италиански език:

Kaleva, Emilia. 2012. "La tutela dell'architettura contemporanea all'estero – BULGARIA". Maledetti vincoli. La tutela dell'architettura contemporane. Ugo Carughi, Torino, 264-266

В съавторство:

Vasileva, Aneta and Kaleva, Emilia. 2017. "Recharging Socialism. Bulgarian Socialist Monuments in XXIst Century". – In: Studia Ethnologica Croatica, в процес на издаване (на английски ез.)

Василева, Анета и Кълева, Емилия. 2017. "Live or Let Die: Постсоциалистическото публично пространство в контекста на социалистическите монументи". – В: Семинар БГ, в процес на издаване

Василева, Анета и Кълева, Емилия. 2013. „Българският постсоциалистически град. Трансформация на публичното пространство: глобализация и идентичност“. – В: Критика и хуманизъм: Градът: залог на локални и глобални политики. Кн. 42, брой 1-2/2013. ISSN: 0861-1718 © Фондация за хуманитарни и социални изследвания – София: 95-109

УЧАСТИЯ НА АВТОРА В НАУЧНИ КОНФЕРЕНЦИИ СВЪРЗАНИ С ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

- 2016 "Live or let die: постсоциалистическото публично пространство в контекста на социалистическите монументи". Съавтор в доклад на международна конференция "Heroic Art And Socialist Realism Memory And Representations Of The Socialist Past In Bulgaria", БАН, София, 11 март 2016. Съвместно с арх. Анета Василева
- 2015 "Recharging Socialism: Bulgarian Socialist Monuments in XXIst Century". Съавтор в доклад на международна конференция "Socialist Monuments & Modernism", BLOK. Загреб, 6-7 ноември 2015 (на английски ез.). Съвместно с арх. Анета Василева
- 2014 "(Non)Heritage: the Problem with Reception of Socialist Architecture in Post-Socialist Bulgaria". Съавтор в доклад на международна конференция „Heritage Trends in the Mirror of Social Change. Conservation Reality – 50 Years after Venice Charter“, ICOMOS ISC Theory and Philosophy of Conservation and Restoration. Рига, 8-10 май 2014 (на английски ез.). Съвместно с арх. Анета Василева
- 2014 "Разрушение > Защита > Валоризация. Еволюцията в отношението към архитектурното наследство на социализма в България", студентски четения и дискусия на тема „Бъдещето на българското културно-историческо наследство през погледа на младия учен“, Институт за научни изследвания в областта на организацията, управлението и защитата на културно-историческото наследство при УниБИТ, София, 25-26 април 2014
- 2011 "Тоталитарно наследство и културен туризъм в София", конференция „Градът мислен и безсмислен. Европейски практики и тяхното място в града. Нови десни политики за развитие на София“ по проект „Моята красива Европа из улиците на София. Град. Гето. Естетика“ с автори Ваня Кръстева, Йорданка Колева, Владимир Чангулев, Пламен Петров, София, 16-17 септември 2011
- 2008 "Червеното кубче и Бузлуджа", международен интердисциплинарен семинар на тема „Монументалните комплекси на комунистическия режим в съвременния европейски град. Едно бъдеще под въпрос?“ по проект СЛЕДА на Асоциация „Аршинеф“ (Лион, Франция), Асоциация "Пясъчен часовник" (България) и Колектив „Имаж-А-Мо“ (Париж, Франция), София, 24 октомври 2008

